

ШЫН

№ 106
(18381)

2013 чылдың
СЕНТЯБРЬ 12,
четверг
Садар өртээ
хостуг

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://hyn.ru

2014 чылдың бирги чартында «Шын» солунун чагыдылгазы

ПОЧТАЧЫ ЧОРУП ОРДА...

Тываның кол солуну «Шын» 2014 чылдың бирги чартында чагыдылган. 2013 чылдың сентябрьда эгелээн. Амгы үеде КУБ «Россияның почта-телекоммуникация» солуннарның чингелдиг чагыдылгазын 2013 чылдың октябрь айның 15-ке чедир чоруда-нга белеткенип турар. «Шын» солунун хундүлүг чукчулары! «Россия-ның почтачы» чингелде-

лиг чагыдылганы чорудуп турар үеде «Шын» солуну чингелделиг чагыдылга-биле чагыдып алырынче силерни кыйгырып тур бис. «Шын» солунун чаа чагыдылгазы эгелээрге, ооң мурнунда чагыдылганын түнелдерин үндүрүп, номчукчулар, бижикчилер болгаш «Шын» чон ортузунга тарадып турар почтачылар-биле ужуражып, оларның сүмелерин, бодалдарын дыңнап, шаңнал-макталдар-биле өөрүп

четтиргенивисти илередир дээш редакцияның ажилдакчылары кожууннарже айттаныптар бис. «Шын» солуну 2013 чылдың ийиги чартында Улуг-Хем кожуунун суурларының аразындан Хайыракан суурнуң чурттакчылары эң хөйүнү чагыдып алган. Ында почта салбырының эргелекчизи Оксана Туматтың үлүү база улуг. «Шын» солуну доктаамал чагыдып ап турар кижилер чагыдыкчыларның хөй кезин деп, Оксана Барыймааевна чу-

Хайыракан почта салбырының эргелекчизи Оксана Тумат.

гаалап, дараазында чагыдыкчыларны онзалап демдеглээн. Олар дээрже: башкы Светлана Алдын-ооловна Куулар, Шулуу Базырович Түлүш, Мария Сат-овна Очур, Тамара Дартановна Донгак дээш, өскелер-даа-дыр. Хайыраканда кыргынар болгаш инвалидтер бажыңның чурттакчылары республикада болуш-куннарны «Шын» солундан номчуп, билип алзын дээш бажыңның директору Раджа Баз-оол ону үргүлчү чагыдып берип турар. «Шын» солунун 1960 чылдан чагыдыкчызы, удуртукчу албан-дужаалдарга Өвүр кожуунун чагырыкчызынча чедир ажилдаан Маадыр-оол Данзын чамдык удуртукчулар органи-зацияларынга «Шын» чагы-дып албайн турарын чугаалаан. Шунту удуртукчулар ындыг эвес. Каа-Хем кожуунун чагырыкчы-зы Виталий Чаж-оол «Шын» коллективин чалап, чон-биле ужуражырынча чалааны — биске улуг өөрүшкү.

«Шын» солунун коллектив.

Улуг-Хем кожуунун почта харылзаа албанының мурнакчы ажилдакчылары ужуражылга үезинде.

ЧАРЛАП ДЫҢНАДЫРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫН ТУРГУЗАР

ва Республиканың девискээри стун айылдыг болушкунун, бойдус база техноген-инчилиг онза байдалдарның ырга таваржып турар. Эң-не таварылгаларга дошталган эрэн хар суундан сугга ал-чайгы үерлер, чер шим-иннери, арга-арыг өрттери чуртталга бажыңнарынга, одалга-энергетика компле-н база чуртталга-коммунал аргының объектилеринге ндактар хамааржыр. 2013 чүгүл бирги чартык чы-республика девискээринге шинчилиг 3 онза байдал-лганындан аңгыда, чер шим-ининиң 14 афтершоктары еттинген. Арның хай-халаптыг уржук-чүгүл кел чыдар айыл-нда үезинде сагындыргаш, дид болур. Бо сорулгаларга камгалалының чурттакчы онза байдалдар база дай-налдаарының айылының нда чарлап дыңнадырынга

көрдүнген медээлерни ажыглаар. Чарлап дыңнадыр медээлер-ниң беш хевирлери бар — озал-ондактарда база бойдус халап-тарында, агаардан дүвүрээзин соксадырда, радиациялыг айыл үезинде база химиктиг дүвүрээ-зин үезинде. Чарлап дыңнадырда сиреналар дузазы-биле үнүг база чугаалыг медээлерни бээр. Хамаа-тылар үнүг медээни алгаш, ха-мааты камгалалының штавының медээзин дыңнаары-биле бар тур-ган радио-теле-дамчыдылгаларның херекселдерин кожар ужурулг. Республикага теле-дамчыдылга-лар таварыштыр хамааты камга-лалының медээлерин «Россия 1», «Первый», «НТВ», «Домашний» каналдарындан база «Авторadio Кызыл» радио каналындан дың-нап болур. Чурттакчы чон хамааты камгалалының медээлерин алгаш, канчаар хөдөлүрүн билген турар ужурулг. Чурттакчы чонга дыңнады-ларны дыңнадырының бөлүк тех-

никтиг херекселдери — электро-сиреналар, даштыкы акустиктиг тургузулгалар база телеканалдарның үнүг үделгезиниң дамчыдыкчы-лары-биле чорудар. Республикада чурттакчы чонну дыңнадырының системазы сес кожууннарда — Бии-Хемде (Туран), Тандыда (Бай-Хаак, Дүрген, Межегей, Успенка суур-ларда), Кызылда (Каа-Хем), Каа-Хемде (Сарыг-Сеп), Улуг-Хемде (Шагаан-Арыг), Чөөн-Хемчикте (Чадаана хоорайда, Хайыракан, Теве-Хая суурларда), Барыин-Хемчикте (Кызыл-Мажалык), Мөңгүн-Тайгада (Мугур-Аксы) база Кызыл, Ак-Довурак хоорай-ларда бар. Чарлап дыңнадыр системаның чамдык кезин ажылдавайн турган, ынчангаш «Тывасвязьинформ» бүдүрүлгезиниң специалистери ТР-ниң Хамааты камгалал база онза байдалдар агентилели-биле кады ажылдавайн турар дер-риг-херекселди шинчилеп көөр база катап тургузар талазы-

биле ажылды чоруткан. Дериг-херекселдин төпчүтүнген системазы Шагаан-Арыг, Туран, Ак-Довурак хоорайларда база Бай-Хаак, Сарыг-Сеп суурларда катап тургустунган. Чарлап дыңнадырының амгы туруп турар системазын кожуун-нарның болгаш чурттакчылыг черлерниң шуптузунче кирибээн база чаарты кылырынча, септел-геже хөй акша-хөреңги негет-тинип турары-биле холбаштыр ведомстволар аразының ажыл-дын бөлүү Тыва Республиканың девискээринге чурттакчы чонну дүрген чарлап дыңнадырының бөлүк системазы кезектиг чаа регионалдыг автоматчыткан сис-теманы шигээдип алырын сүмел-лээн. Амгы үеде бо угланышкын талазы-биле планнаттыг хем-чеглерни күүседир талазы-биле ажылдар уламчылап турар. Азиана КҮЖҮГЕТ, Тыва Республиканың Ха-мааты камгалалы база онза бай-далдар яамызы.

СПОРТКА — 16 МИЛЛИОН РУБЛЬ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Дарга-зының бирги оралакчызы Шол-бан-оол Иргит селектор хурал эрттиргеш, «Спортту — бажыңнар чанынча» губернатор төлөвилелин боттандырамын республикага 16 миллион 806 муң рубльди чарыг-даан дээрзин дыңнаткан. Аныак-тар болгаш спорт сайыдының бирги оралакчызы Буян Биче-оол-дун дыңнатканы-биле алырга, бо чылдың сентябрь айның эгезинге чедир ниитизи-биле 240 спортчу шөлдерни туткан болгаш чаарткан. Оларның аразында хол бөмбүүнүн 65, баскетболдун 28, бут бөмбүү-нүн 25 шөлдери, Кызыл хоорайда болгаш Эрзин суурда скейт-парк-тар бар. Республиканың ко-жууннарында элээн каш оюннарны хары угда ойнап болур янзы-бүрү дериг-херекселдиг 14 спортчу шөлдер, 6 стадионнарны чаарткан болгаш туткан, 2 стадионну чаагай-жыткан. Найысылалда бажыңнар чанында 27 чаа спортчу шөлдерни ажылгалче кириген. «Спортту — бажыңнар чанынча» губернатор төлөвилелин амыдыралда боттан-дырып турары оолдар, уругларны болгаш улуг назынныг кижилерни спортка база күш-культурага хөйү-биле хаара тудар арганы бергенин селектор хуралдың киржикчилери онзагайлап демдеглээн. Бажыңнар чанында спорт шөлдеринге чайгы үеде янзы-бүрү маргылдааларны эрттирери көвүдээн. Чоогунда бажыңнарның уруг-дары аңаа ойнап тура, хан-дамырын болгаш мага-бодун чайгаар-ла сайзыра-дып ап турарлар. Олар бажыңна-рының чанында спортчу шөлдүг болгаш, ырадыр ойнап чорбайн, машина-балгат озал-ондаанга та-варжыры эвээжээн. Бажыңнар ча-нында спортчу шөлдерниң ажык-дүжүүн интернетте калбаа-биле эки деп үнелеп, оларга болгаш ында спортчу дериг-херекселдерге камныг болурунча кыйгырып ту-рар.

«Спортту — бажыңнар ча-нынча» губернатор төлөвилелин саң-хөөнүн үш дөзүндөн ак-шаландырып келген. Респуб-лика бюджетинден 10 мил-лион рубльди үндүргөн. Ооң 9 миллион рубль хирезин Кы-зыл хоорайга, артканын Эрзин, Улуг-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл дээш, өске-даа кожууннарда берген. Кожууннарда чоннуң дузаламчы акша-хөреңгизин бо төлөвилелди боттандырамын кириштир-ген. «Уругларга тоолду — спорт шөлчүгезин белекке бер!» деп ачы-буян концерттерин Улуг-Хем кожуунга эрттиргеш, 142 муң рубльди чыгган. Эрзин кожуунда спортту деткип чоруур шыдал-быралыг кижилер 1,2 миллион рубльди спорт шөлчүгештери ту-дарына чыып берген.

«Спортту — бажыңнар ча-нынча» губернатор төлөвилели чоннуң төлөвилели апарган, ооң деткишкенин алган.

Чаа школаны кышка чедир

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оолдун даалгазы-биле оон ораакчызы Ш. Иргит Улуг-Хем кожуун-нун Ишти-Хем суурунга үнүүшкүннүг хуралды эрттирген.

1953 чылда туттунган эргижир-рэн школа 2013 чылдың апрель 30-де болган чер шимчээшкенин уржуундан электри удазын-нарын дегжи бергенден бо чылдың июнь бирээде өрттенген турган. Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол ишти-хемчилерге чаа школаны тудары-биле саң-хөө айтырыын шийтирилээрин өөредилге болгаш эртем сайыдынга дааскан. Ону чогумчалыг шийтирилээр-биле сайыт К. Бичелдей федералдыг яамы-биле кезек айтырыглары дугуржуп, чөпшээржилгени алган соонда 38 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгини школа тудуунга аңгы-лаар арга тургустунган.

«Тывагражданпроект» ААН-нин ажилдап кылганы төлөвилели езугаар өөредилге, спортчу болгаш немелде кичээлдер эрттирер ийи каът, 120 олуттуг школаның

таваан «Угулза» КХН-нин туду-жулары эгелзэн. Школа тудуун сибит дээр амгы үениң экологтуг болгаш өрттөнмөс, кышкы үеде чылыгыны, чайын сериинни белен салбас материалындан тудуп турар.

Үнүүшкүннүг хурал үезинде Ш. Иргит Тыва Чазак болгаш со-нуургалдыг ведомстволар кыска хуусаада төлөвилел болгаш чөпшээржилге документи-лерин чыып, акшаландырышкын талазы-биле айтырыгларны шийтирилзэн. Нийти өөредилгениң регион системазын модернизастаар программа-биле федералдыг бюджеттен 12,66 млн. рубль, республика бюджетинден 25 млн. рубльди өөредилге яамызынга тускайлаан. Чырык хандырылганың четкизинге коштунарынга чөпшээрел алдынган. «Аңгы-аңгы черлерде өөренип турар уруглар кыш дүшпээнде чаа школаже өөренип кирер кылдыр шалыпкын болгаш шынарлыг ажилдаарын чедип алыры бистиң шуптувустан хамааржыр» — деп, бирги ораакчы демдеглээн.

Катап тургузуушкунда — дус бүдүрүлгези

Дус-Дагда даш дустун чыдымын ажыглаар эргелиг чөпшээрелдиг «Дус-Даг» дус тывыжы ААН-нин удуртукчулары-биле ужуражылга Тываның Экономика яамызынга эрткен.

Бо үеде чедир Дус-Дагның дузун чүгле мал ажил-агы-йыңга ажыглап турган болза, ам оон бүдүрүлгезин калбартыры-биле ук ажил-агый боттарының төлөвилелин Тываның Чазаның кежигүннеринге таныштырган. Республиканың ажил-агыйлары чылда 12,3 муң тонна дусту ажыглап турган болза, ам бүдүрүлгениң күчү-күжүн оон-даа улгаттырып, чоок-кавы регионнарже үндүр садары көрдүнген. А дус тывыжын болбаазырадырынга херек биче завод, дериг-херекселдер, техника аймаа садарынга база ону ажыгалга кириеринге 500 млн. рубль түңнүг хемчээлге инвестицияны хаара тудар апаар. Ынчангаш Тываның Экономика яамызы республикада дус бүдүрүлгезинин чугула объектинге

деткимчени көргүзерин шийтирилзэн.

Бир эвес төлөвилел боттанып эгелээр болза, 100 хире ажил-чын олуттар тургустунар, дусту болбаазыратканындан чемге, техникага, мал чеминге, медицинага ажыглаар база каустиктиг содаларны, суук хлорну болгаш өске-даа, бүдүмелдерни бүдүрер аргалыг. Айда-ла 5 муң тонна даш дусту казып, 5 чылдың дургузунда республика бюджетинче үндүрүг кылдыр 360 млн. рубльди кириер сорулгалыг. Төлөвилел үндүрген чарыгдалын 4 чыл 9 ай-нын дургузунда бүрүнү-биле дуглаптар аргалыг деп, Экономика яамызы санап турар.

Бир эвес чылда 30 муң тонна дусту казып тывар болза, Дус-Дагда оон курлавыры ам-даа 188 чылдарда четчир. Даш дустун 60 хуузу — хлор, 39,7 хуузу — натрий, а 0,3 хуузу өске бүдүмелдер болур, ынчангаш 1 тонна даш дустан 600 кг хлорну (Cl), 397 кг натрийни (Na) бүдүрер арга бар дээрзин дус-дагжылар бадыткаан.

Дүжүт ажаалдазы

ТР-нің Көдээ ажил-агый яамызының дыңнадып турары-биле, Тываның 3 ажил-агыйлары тараа культураларының ажаалдазынче кирген. Ол дээрже Барыын-Хемчик кожуунда «Биче-Тей» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативи, Каа-Хемде «Пирогово» тараачын-фермер ажил-агыйы биле Би-Хемде «Туранское» кызыгаарлаттынган харысалгалыг нийтиледин тараажылары-дыр.

Дүжүт ажаалдазының баштайгы хүннеринде-ле 320 гектар черден 394 тонна тараа ажаап алдынган. Оон 287 тонназы — кызыл-тас, 80 тонназы — ак-тараа, 27 тонназы — сула. Бир гектардан ортумаа-биле 12,3 центнер, а «Пирогово» ажил-агыйы 17,1 центнер дүжүттү ап турары — эки көргүзүг.

Эрткен чылын нийтизи-биле

22,4 муң гектар шөлге тарылганы чоруткан болза, бо чылын ол хемчээлди 31,4 гектар чедир улгаттырган. Бир гектардан 8-10 центнер тараа, 115 центнер картофель, 100 центнер ногаа дүжүдүн ажаап алыр боор деп, сайытын бирги ораакчызы С. Ондар дыңнаткан.

Дүжүт ажаалдазы-биле чергелештир мал чеминин белеткели чер-черлерде база кидин түлүк. 117924 га черде сигени кескен. Планныг онаалданың 60 хуузу, азы 117522 тонна мал чеми белеткеттинген. Танды, Каа-Хем биле Би-Хем кожууннарның ажил-агыйлары планнарын доозарының кырында келген. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарның сигеничлери ажилын шалкынчылган. Сиген кезилдезинин чугула кампаниясында 11 муң хире кижиле хаара туттунган.

ТР-нің парлалга албаны.

Кышкы азы чайгы үеде шакты чылзыр деп маргылдаалыг айтырыг көңүс бөдүүн чылдагаан-биле XVIII векте тытып келген чүве-дир. Лаа камнаар сорулга-биле «Үе дээрже акша-дыр» деп үлегер домак аларган сөстери эң баштай тода чугаалаан Бенджамин Франклин дээрзи чайын кижилер-нин караңгыда ажилдаар шагы эвээш кылдыр шакты шилчидерин саналдаан. Ол эгелээшкенин лаа бүдүрүкчүлери доза шаап каапкан, чүге дээрже чайгы үеде лааларны кыпсыры эвээжээрге, лаалар саттынмай баар, лаа бүдүрүкчүлеринин орулгазы база бадар. Оон бээр-ле кышкы азы чайгы үеде шакты каш шак соңгаарладыр азы бурунгаарладыр деп айтырыг казак-чагырганың эң бедик деңгелинге безин каш-каш вектер өттүр шийтирилеп шыдавас айтырыг апарган. Ону бис бөгүнгү хүнден көрүп тур бис.

XVIII векте лаа камнап алыр деп турган болза, амгы үеде электри энергиязы камнап алыр сорулга-биле кышкы болгаш чайгы үеде шакты ыңай-бээр чылзып, азы чылзып чадап турар бис. А Бенджамин Франклин боду лаа бүдүрүп садар үүрмек сайгарлыкчының оглу, соонда барып, Американың Каттышкан Штаттарының хамаарыш-лас чоруу дайынның хартаачыларының бирээзи, политик апарган.

Кыжын база чайын шакты соңгаар-бурунгаар чылзыры делегей-нин чурттарында аңгы-аңгы бооп, аңаа кижилеринин хамаарылгазы тос аңгы. Чижээлээрге, Америкада шак чылзырының чурумун Аризона, Гавайи штаттарда сагывайн турар, а бо Идиана штаттың чамдык районнарында безин сагывас. Америка дээрже девискээр талазы-биле улуг Россияга деңээр аргажок бичи девискээрлиг чурт ышкажыл. Шак чылзырынга хамаарыштыр хензиг девискээрлиг Америкага деңээрже, делегейинин девискээрин дөртке үлээниин бир кезин эжелей чаттылган Россияда шак чылзыр талазы-биле байдал оон-даа нарын дээрзи чугаажок.

Кыжын, чайын шакты аткаар-бурунгаар чылзырынга сүмелер хей, оларның кайызын дыңнаары экил дээрзи билдинмес, кончуг улуг угаанныг эртемденнер безин чиге арга-сүмени эрге-чагырга черлеринге берип шыдавайн турар. Чүге дээрже кижиле бүрүзүнүн мөзү-бүдүжү аңгы: эртен эрте, хүндүс, орай кезээ, харын-даа дүне ажил-даарыңа ынак кижилер бар.

Бөдүүн кижилеринин аңаа хамаарылгазы кандыгыл? Ол дугайында олардан айтырып көрдүвүс. Кызылдың чурттакчызы, садик чоруп турар болгаш өөреникчи уругларның авазы Ирина Баксоо шакты соңгаар-бурунгаар чылзыры чаш улустун кадыыңга, эң ылаңгыя психиказыңга дыка хоралыг деп санап чоруур. «Садиктернин, школаларның ажилдаар шагын эртеледиптерге, эртен уругларны арай деп оттурар-дыр мен. Уйгузу ханмаан боор, уругларым кылыктаныр, эртен шаа чок боордур — деп чугаалады. — Амгы шак бойдуска элзэн чүүлдеш. Ол хевээр турза, эки боор. Россияның чазаның даргазы Дмитрий Медведевтин шакты чылдырбайн барганы чөп». Галина Мокрицкаяның бодалы Ирина Баксоонун саналы-биле дөмей болду. «Энергия камналгазын бо айтырыгга Россияның удуртукчулары мурнатпас ужурулуг — деп, Галина чугаалады.

Кышкы азы чайгы үеде хамаарышты

УДУП-ОТТУП ЧЫДАР...

— Камналга камналга-ла ыйнаан, бичи ажи-төлүвүстүн кадыы оон-даа үнелиг. Электри энергиязын ажыглаарын кандыг-бир арга-биле өйлеп эгелээр чурттуң экономиказының кошканындан үнүп кээр. Амгы үеде электри энергиязын чарыгдаарын өйлеп, өй-чижектен хөйүнү ажыглааны дээш өртектени улгаттырып турары — оон херечизи-дир».

Чүвени кончуг-ла хандыр бил-ир кижиле тургулаар-дыр! Кышкы, чайгы шак деп чүвениң ужуру бо чүве ышкажыл! Россияның Кадык камгалал яамызының, Росстандарт, Россияның эртемнер академиязы дээш, өске-даа черлеринин киржилгези-биле Россияның Экономика яамызының РФ-тин Чазаның 2013 чылдың январь 14-те даалгазы-биле белеткээни тайылбырда: «Кыжын азы чайын шак чылзыр идеяны хөмүр-даш камнап алыр сорулга-биле эң баштай Германия 1916 чылда ажыглаан. Экономиктиг кризис үезинде шакты кыжын, чайын ыңай-бээр чылзырын Америкага, ГФР-ге дээш чамдык чурттарга ажыглап турган» деп бижип каан болду.

«Гаруда» садыг төвүнде садыг-жыларга эът дужаап келген арат Кызыл-оол Бойдунун чугаазы-биле алырга, шак аай-дедир чылзыр деп чүве хоорай чурттакчыларынга багай. «Малчыннар оглу болгаш, шак сагывайн чурттап өөренип каан мен. Интернатка харын хүн чуруму деп чүве бар боор. Мээң Кызыл хоорайда уругларымның уруглары шак чылзыр деп баарга-ла, чаа шакка канчап чаңгыгып алыр чоор деп муңгарап турарлар — деп, арат чугаалады. — Бодум хуумда, шак деп чүвени херекке-даа албас мен. Хоорай, суур киргенде дээрден башка. Малчын болгаш, мал аайы-биле чурттап, ажилдап чоруур мен. Мал-маган эндевес болдур ийин. Чайын суг болза, эртен ойттап үнерин, дүште девээлээрин, кезээ коданче кирерин. Аалда мал кезээ орай чыдыптарга, малчынның база удуур үези келгени ол. Дарга-бошкаралар, эртемденнер хей чүве үндүрүп турар. Бойдустун эргилдезин көрүп тургаш, ажилдаар, удуур шактарны доктаадып каар — ол-ла-дыр-ла. Кижинин удуур-чыдар, ажилдаар шактарын бир чылда ийи катап өскерттирге, удууп-оттуп чыдар, дыш чок апарбайн канчаар».

Кышкы, чайгы үе дугайында айтырылгарга харылаан кижилерин шуптузун хамыктын мурнунда уруг-дарыының кадыкшылы дүвүредип турар, бо айтырыгның эконо-

миктиг талазынга олар деп чүве илдең-дир. Мер-ныг-эрте-бурунгу филосо-шагда-ла чугаалап каан ийин: «Кадыкшыл — ш-эвес-тир, а кадыкшыл шупту чүве чүү-даа эвес».

Россияның Кадык яамызының «Социал бо психиатриязының В.П.С-тыг күрүнениң эртем тө-ралдыг күрүне албанын» листеринин үндүрген түн-алырга, кижилеринин п-байдалыңга эң-не т-лыг үе — амгы «чайгы өскерткен херээ чок».

Россияның эртемнер-зының кылган түңнели-би-«үени чылзырының» айт-бүдүрүлгелерин, өөред-дыг, эмнелге албан ч-ажылының шагының эгез-төнчүзүн доктаадыры-би-сия Федерациязының д-леринде удуртуп-башк-бөдүүн аргазы-биле «ши-турар деп Россия Феде-ның Чазаның 2013 чылды-14-те № АД-П7-123 Айт-биле кылган тайылбырда!».

2011 чылдың ию-№107-ФЗ «Үени санаар-гайында» федералдыг-байдалды өөренип көрү-боттарының девискээри-доктаадыр дугайында са-Россия Федерациязының-кириер органы регион-рип турар. 2011 чылдың-№ 107-ФЗ «Үени сан-дугайында» федералдыг-Тыва Республиканың д-ринге боттандырар тал-медээлерни 2012 чылда-Ол чылдың декабрь айда-биле алырга, ажил шагы-тир дугайында саналдар-лардан болгаш ведомст-кирбээн. Социал адыры-черлеринин ажилдаар үе-шактан 17.00 шакка чедир-доктааткан. Чылдың эрги-аайы-биле үени өскертпээ-гаан-биле холбашкан хон-хамаатылардан кирбээн.

Чылдың эргилдезинин-биле үени өскертпээ-холбаштыр медицина-б-шинчилелдерни ону эр-дааскан институттун чогу-б-тирбейн турар.

2012 чылдың декабр-байдал езугаар берген ме-Экономика яамызының ба-газы-биле республиканың-албан черлери амгы үеде-чаартып турар.

Шаңгыр-оол МС

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ – ШЫҢГЫ ХАЙГААРАЛДА

Интервью

2013-2014 өөредилге чы-
та уткуштур Чөөн-Хемчик ко-
нун бүгү өөредилге албан
теринин бо чайын чоруткан
септелгенин база кышка
еткел ажилдарының болгаш
акша-хөреңгинин чарыг-
дарының дугайында чугааны
уунуң чагырга даргазының
дырал хандырылга талазы-
е оралакчызы Болат-оол Сам-
куулар-биле кылган мен:
— Эрткен кыжын кожуунуң
дык өөредилге албан чер-
и эргижирээн одалга сис-
темын уржуу-биле кышты
ге байдалдыг эрткенни ху-
суглааларга сайгарып турга-
чон хөй удаа дыңнап кел-
ди. Кожуунуң девискээринде
өдүлгө шугумунга хамаар-
ы албан черлеринин нити
дыл кандыгыл база олар-
ыгар болгаш капитал септел-
иңге чеже акша-төгериң көр-
өжил, Болат-оол Самович?
— Кожуунда 42 өөредилге чер-
и: 16 школа, назы четпээн
ы садтары, школадан даш-
ы емелде өөредилгениң төвү
а Чааанада уругларның чогаа-
ы бажыңнары база Константин
ын аттыг уран чүүл школазы.
Эрткен чайын оларның шуп-
на агар септелгени чоруткан.
ыңаш июнь айдан июль эге-
те чедир кожуунуң саң-хөө
елин дамчыштыр өөредилге
ан черлеринин агар саннарынче
елге көрдүнгөн 1 млн. 941
рубльди шилчиткен. Ынчангаш
өдүлгө черлеринин септелгенин
кылар, кижизидикчи башкы-
техниктиг ажилдакчылар бир
иң дооскан. Чааананың № 4
мак школазы (директору Кате-
и Өнер-ооловна Куулар), Теве-
ортумак школазы (директору
амаа Кара-ооловна Хертек),
амаа ортумак школазы (дирек-

тору Урана Алдын-ооловна Сарыг-
лар), уруглар садтары — Чааа-
наның «Малышок» (эргелекчизи
Кара Борисовна Түлүш), «Хээлер»
уруглар албан чери (эргелекчизи
Ульяна Шыраповна) Теве-Хаяда
«Улыбка» (эргелекчизи Кара-кыс
Бавуевна Сат), «Ромашка» (эрге-
лекчизи Людмила Дадар-ооловна
Донгак, Бажың-Алаакта «Хүнчү-
геш» уруглар сады (эргелекчизи
Зоя Дончаевна Ооржак) олар-
ның шудургу удуртукчу ажылының
түннелинде септелгени тергил-
эки, бедик деңгелге чоруткан.

— Эрткен кыжын школа-
ларга үрелиншиктеринин чыл-
дагааны кандыг болганы?
— Берге байдалдыг өөредилге

албан черлери Шеми, Чыраа-Бажы,
Хөндөргей, Хайыракан ортумак
школалары. Оларда чылыдылга
хоорзаларын болгаш изиг суг чет-
кизин үр септевезинден база эрги-
лээнинден суг дамдылаар апарган.
Ынчангаш ол котелдарны, хоорза-
ларны шуптузун солуп чаарткан.

Шеми ортумак школазынга
кожуун бюджетинден 300 муң
рубльди аңгылааш, «Тепло-
трон» деп чаа котелдарны Сер-
гей Иванович Булатовтуң удур-
туртканы тудуг бүдүрүлгези
«Туваавтоматика» КХН-биле
керээни чаргаш, кылдырткан.

Чыраа-Бажы ортумак школазы-
ның чылыдылга шугумунуң эргилээ-
нинден эрткен кыжын школа соок
болгаш, өөреникчилеринин өөрени-
ринге база башкыларның ажилдаа-
рынга-даа байдалдар нарыыдаан
турган. Кожуун чагыргазы ону
чаартып солударынга база 300
муң рубльди тускайлаан. Абакан-
дан хоолайлар, тускай дуглаар
дериг-херекселди эккелгеш, эрги
кезектерни бүрүнү-биле солаан.

Хөндөргей школазының чы-
лыдылга четкизинин хоорзалары
ирип, хоолайлары дежилгилээн. 68
муң рубль өртөктиг чугула дериг-хе-
рекселдерни садып, чаартып кыл-
ган түннелинде байдал экижээн.

Эң бергедежип кыштаан Өөре-
дилге чери — Хайыракан шко-
лазы. «Универсал-6» деп үш
котелдун эргилеп баксыраанын
барымдаалааш, Тываның Өөре-
дилге болгаш эртем яамызы 700
муң рубльди тускайлаан. Одалга
системазын солуп кылырынга

чарлаттыңан тендер мөөрейге
чаңгыс-даа тудуг организациязы
ажылдаар күзөлдиг чагы киир-
бээни-биле септелге ажылы ында
бо хүннерге чедир саадап турар.

— Өөредилге албан черле-
ринче хөмүр-даш сөөртүлгези
кидин түлүк чоруп турар бол-
гай. Одаар чүүл сөөртүр та-
лазы-биле керээлер, дугуржул-
галар кайы хире чардынганы?

— Сентябрьда 760 тонна
хөмүр-дашты киир сөөртүр со-
рулга бар. Нитиизи-биле уруглар-
ның өөредилге албан черлеринге
5279 тонна хөмүр-дашты сөөртүр,
азы 9 миллион 884 муң 648
рубльге дугуржулга чардыган.

— МУБ «Чааана» чылы-
дылга төвү хоорайның албан
черлерин, уруглар садтарын
болгаш хөй-нитти черлерин
чылыг-биле хандырып турар
болгай. Оон ажылының ду-
гайында чүнү чугаалап болур
силер, Болат-оол Самович?

— «Чааана» муниципалдыг
унитарлыг бүдүрүлгө (даргазы Ва-
лери Кзыл-оолович Салчак) сеп-
телгени нитиизи-биле эки дооскан.
Эрткен кыжын база-ла 2 котелдун
эргилеп баксырааны-биле хоорай-
ның чылыдылга бүдүрүлгези
бергедээшкинге таварышкан. Ын-
чалза-даа кожуун чагыргазы 434
муң рубль-биле Новокузнецкин
заводундан 2 «Теплотрон» котел-
дарны садып бээрге, ону дарый
ажылгалга киирген. Бо хүн-
нерде хоорайның төвүнде Мер-
ген-Херел Монгуш аттыг Культура
бажыны-биле аразында 32 метр
чылыдылга оруунуң хоорзалары-
ның чаартылгазын, оон хайынды-
рар, чылыглаар ажилдарын чору-
дуп турар. Сентябрь 10-га чедир
бо ажилды доозуптарын Валери
Кзыл-оолович даанып алган.

Чаңгыс сөс-биле, кышка белет-
кел ажилдарын баш бурунгаар
чорудуп турар бис. Чылыг хүн-
нерни ажыглап, хөмүр-даш, ыяш
курлавырларын белеткеп, сөөртүп
алырын албан черлеринин удур-
тукчуларынга дагып, бодум оон
күүселдезин хайгаарап турар мен.

— Айтырылгымга хары-
лап бергениңер дээш чет-
тирдим, Болат-оол Самович!
Чаяна ЧЫКАЙ
чугаалашкан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажыл-албанының аайы-биле — Москва хоорайда

Федералдыг яамылар регионда автомобиль оруунуң
болгаш ведомстволар-биле хөгжүлдөз болгаш өске-даа чу-
планнаттыңан ажил-агыйжы гула айтырылгалар талазы-биле чу-
ужуражышкыннарда кир- гаалар база болган. Оон аңгыда
жири-биле Тываның Баш- инфраструктура төлөвилелдерин
тыңы Москва хоорайда чоруп боттандыраарынга дээштиг кады
турар. ажилдажылганы чедип алыры-биле
Республикада тудуг объекти- инвесторлар-биле ажил-агыйжы
леринин акшаландырышкыны, чугааларны чорудуп турар.

Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыктары

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле Е.В. Варламованы шаңнаарының
дугайында

Кызыл хоорайның хөгжүлдөзүнге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдар-
да үрө-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле Кызыл хоорайда хууда сайгарлыкчы
Елена Викторовна Варламованы шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 5

№ 178

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле М.Х. Хомушкуну шаңнаарының
дугайында

Хоорай ажил-агыйжының хөгжүлдөзүнге ачы-хавыязы болгаш хөй
чылдарда кызымаккай күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-
Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Кызыл хоорайның «Чаагай-
жыдылга» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгезинин кудумчулар аштак-
чызы Мария Хомушкеевна Хомушкуну шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 5

№ 179

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле Л.М. Джевалону шаңнаарының
дугайында

Республиканың чиик үлетпүрүнүң хөгжүлдөзүнге ачы-хавыязы болгаш
хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-
Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Кызылдың өөредилге-бү-
дүрүлгө чери» кызыгаарлаттыңан харысалгалыг нитилелдин чингине
директору Людмила Максимовна Джевалону шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 5

№ 180

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле И.В. Шульгинни шаңнаарының
дугайында

Орук-транспорт комплекзинин адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының Хүндү-
лел бижии-биле «Кызылдың автотранспорт бүдүрүлгези» муниципалдыг
унитарлыг бүдүрүлгениң чолаачызы Игорь Владимирович Шульгинни
шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 5

№ 181

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле О.О. Донгакты шаңнаарының
дугайында

Кызыл хоорайның архитектурлуг шимелдезинге үлүг-хуузу болгаш
күш-ажылчы чедишкени дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаа-
ның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың хоорай
болгаш суурларының хамааты тудуу, планнаашкыны болгаш тудуг-сууру-
нуң төлөвилел институту» ажык акционерлиг нитилелдин архитектору
Орлан Ойду-оолович Донгакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 5

№ 182

Тыва Республиканың Өөредилге база эртем яамызының
структуразынга өскерилгелер киирер дугайында

«Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазының эрге-бай-
далының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те №97 ВХ-1 Тыва Респуб-
ликаның Конституция хоойлузунуң 7-ги чүүлүнге дүүштүр доктаадырым
болза:

1.Тыва Республиканың Баштыңының 2012 чылдың октябрь 15-те
№253 Чарлы-биле бадылаан Тыва Республиканың Өөредилге база эр-
тем яамызының структуразынга «Сайыттын эртем талазы-биле оралак-
чызы — 1 ед.» дээн сөстөрни «Сайыттын оралакчызы — орус дыл
талазы-биле кол күрүнө инспектору — 1 ед.» деп сөстөр-биле солааш,
өскерилгелерни киирер.

2. Бо Чарлык албан-езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг бооп
кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың сентябрь 5

№ 177

ТӨӨГҮЛҮГ ФОРТЕПИАНО

Сентябрь 7-де Кызыл
хоорайның байырлалында
ационал музейге РСФСР-
иң болгаш Тыва АССР-ниң
лустуң артизи Максим Мун-
зуктуң эдилеп чорааны фор-
тепианозунуң презентациязы
болуп эрткен.

Музейге Максим, Кара-кыс Мун-
дарның чуруктары делгеттинген.
рының ойнап чорааны форте-
пианозун көргүзүп кааны кайы
ктан онзагай көстүр болду.
хөгжүм херекселеринин төөгүзү
гай. Эң баштай Сафьяновтар
өг-бүлөзи ону садып алган.
соонда Мунзуктарның өг-бү-
иңге келген. Бо өг-бүлелеринин
ызы-даа бедик культуралыг,
терлиг ажилдакчылар чораан-
ы. Максим, Кара-кыс Мунзуктар
а үр үеде хөгжүм херекселерин
ың эдилеп, оон дузазы-биле
ым-чаянын ажыдып-даа кел-
нер. Херек үеде фортепиано-
у бажыңындан театрже дажып
ылган чораанын алдарлыг өг-бү-

лениң чоок кижилери сактып чу-
гаалап турду. Хар-назыны улгады
келген Мунзук артист фортепиано-
зун Чербиде төрелдеринге белекке
берген. Үнелиг этти мындыг су-
раглыг өгбөзүндөн белек кылдыр
алыр аас-кежиктиг болган Биче-
оолдарның өг-бүлөзи база дыка
үр камныг эдилээнер. Ынчангаш
фортепиано 3 өг-бүлени дамчып
келгенинден эргижирээн бол, оон
төөгүлүг деңизи улам «аартаан».
Мунзуктарның Чербиде төрелдери
ационал музейге алдарлыг артис-
терниң эдилеп чораан херекселерин
дамчыдып бергени эки үлегер бол-
ган.

Кажан шагда эң-не талантылыг
кижилерин ойнап чорааны фор-
тепиано дыка хөй чылдар иштинде
музейге шыгжаттынып турган. Эрт-
кен чылын ону хөгжүмчү башкы
Буян Семенович Ховалыг септээш,
кайгамчыктыг үнүн «хөөнөп» кыл-
ган.

Фортепианону эде кылгаш,
катап тургускан ажыдышкына

80 ажыг улуг-бичии чон чыылган.
Аңаа Мунзуктарның уруглары, уй-
нуктары, төрелдери болгаш олар-
ның мөгейкичлери хөйү-биле
четкилеп келгеннер. Артистер, сту-
дентилер болгаш салым-чаянын
уругларның тааланчыг ыры-шоору
чаңгыланган. Чараш, алдарлыг
чуртталганы «көрүп», аңаа кол
черни ээлеп чораан фортепиано-
нун ээлери Мунзуктарның са-
гыжы ажып, өөрүн хоолуг чуруктан
көрүп турганзыг болду...

Национал музейнин
культура килдизи.

БУЯННЫҢ ОРУУ УЗУН

(Эрзин кожуун эмнелгезинин 75 чыл оюнга).

Делегейге бодунуң буян-ныг ажил-үүлөзү-биле сая-сая кижилерге ачы-буянын чедирип чоруур кижилер хевиринде бурган, шажын-чүдүлгө база эмнээшкн дугайында каш чүс том эртем ажилдарының автору, тибет медицинаның тергинни, чырыткылыг XIV Далай-Лама башкының «кадык-шыл чокта — чуртталга чок», «бөмбүрзекте хамык чүүл-дүн эгези — кадыкшыл» дээн мерген сөстөрүн дыңнаваан кижини ховар. Ыдыктыг башкы кижиниң мага-бодунуң кадык-шылы, ол мага-ботту эдилээн кижиниң сагыш-бодалындан, сеткил-чүрээнден база кылып чоруур чаагай кылдыныгларын дорт хамааржыр деп угааткан. Бурун шаандан бээр кижилер төрөлгөтөннүң кадыын быжыглаар болгаш аарыг-ның чылдагаанын болдурбас база аараан улусту эмнээр кижилерни чон чер кырының бурган-сагызыны деп хүндүлөп келген. Бо хүннерде эмчи кижиниң омур-хевиринге болгаш алдар-адынга сеткил ханышкыныг мактал чон аразында бодунуң туружун улам бедиткен.

Россия Федерациясының Президентизи 2014 чылда Тываның Россия-биле кады демнежилгезинин 100 чыл оюн эрттиреринин дугайында Чарлыкты хүлээп алган. Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол бо онзагай хемчегте бүгү хоорай, суурларга чаагайжы-дылга ажилдарын чорудуп, социал-экономика амыдыралдың бурунгаар депшилгезин көргүз-ерин «100 чылга — 100 эки чүүл-дер» деп айтыкалында илеткээн

Артыш Сат, Эрзин кожуун эмнелгезинин кол эмчизи.

леткел ажилдарын чорудуп келген. Эрзин суурнуң барыын талазында чаагайжыды туттунган ийи каыт бажының ачы-буянын көрбээн, ма-наа кээп аарыындан экирип сегээн кижилер хөй. Эрзинниң эмчилери 75 чыл дургузунда эмнелгениң сайзыралының төгүлүг оруунче хая көрүмүшөөн, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының деткимчези-биле кожуунуң чурттагыч чоннуң кадыын хынал база эмчи дузазын чедирип, үнүшкүннерни эгелей берген. Республиканың төп эмнел-гелеринин бедик арга-дуржулгалыг эмчилери тускай эмчи дузазын чонга көргүзери дээрже юбилей таварыштыр яамының мурнундан чоннуң кадыынче боттук сагыш салышкынының көскү демдээ-дир.

Кижилер бүрүзүңе чырык делегейге чаааттынып төртүтүнеринге дуза каткаш, кадык-чаагай чуртталганы хайырлап чоруур буянныг эмчилер-ниң болгаш эмнелге албан чериниң ачы-хавыясы чүдөн артык улуг. Амыдыралының эге хүннеринден эмчилериниң дузазын доктаамал

көргүзеринге эпиг байдалдарны тургузуп бээр-биле өг-бүлө, төрөл бөлүктөр база албан черлери боттук деткимче дузаны кадыксап турар. Чижээ, Бай-Даг болгаш Булуң-Бажы суурларга фельдшер-акушер пункттарын тударынга тус черниң чурттагыч чонунуң көргүс-кени демнешкен улуг дузазын дем-деглөвейн баар аргажок. Ылангыя Сарыг-Булуңда езулуг улусчу тудуу болур эмнелгениң ачыдышкыны сентябрь 15-те болур. Нарын бол-гаш Мөрөн чону эмчинин тускай дериг-херекселдиг автомашина-ларын белек кылдыр сунары чонга ук черлериниң кадык камгалалының байдалын улам экижидер.

Кыдыг-кызыгаар кожуунга 50 кижилер чыдып эмнедир ниити, уруг-лар, халдавырлыг аарыглар эмнээр, кезер, божудар салбырларлыг эм-нелгени 1980 чылда ажытканы-биле ооң төгүзү улам калбарып, ажил-ижи чогуур сайзыралды алган. Эмнелге ажилдакчыларының саны көвүдөп, чонга эмчи ачы-дузазы чедирер ажилдың улгатканы-биле материал-техниктиг баазаны чылдан чылче быжыгып турар. Эрзин кожуунуң төп эмнелгези-ниң үндезилеп тургустунганындан бээр 75 чыл оюнга тураскааткан байырлыг ачы-дуза чедирелгезин сентябрь 14-те кылыр. Кожуунуң социал амыдыралында база бир кол черни ээлеп турар төгүлүг байырлалга баштайгы эмчилер, эмнелгениң кол удуртукчулары чо-рааннар база оларның ажы-төлүн-ден аңгыда, Тыва Республиканың социал политика болгаш кадык камгалал адырынга хөй чылдарда үрө-түнелдиг ажилдаан хоочуннар чалаттырган.

Кожуун эмнелгезинин кол эм-

чүрүнө деткимчези-биле амыды-рап турар албан чери болганда, хандырылгавыс багай эвес дээрзин демдеглээр артык эвес. Ынчалза-даа бүгү хандырылганы чүгле күрү-неден манап, аңаа даандырып орап болза, ажил, нарын айтырыгларга үзүп кээр-дир. Эмнелгевис — ко-жуунуң эң-не кол социал албан чери. Ынчап кээрже, эмнелгениң 75 чыл оюн демдеглөп тура, «далайга дамды-даа дуза» дээн ышкыш, чондан ачы-дуза чедирер дээнин улуг өөрүшкү-биле уткуп ап турар бис. Мындыг хемчег ооң чедер-чет-пес чүүлдерин четчелеп алырынга эки чылдагаан. Бо бүгү чоннуң кадыкшылын камгалаарынга эпиг байдалды тургузуп дээш чорудуп турарын эрзинчилер шын билип турарлар. Кирген дузаламчы-биле эмнелгениң материал-техниктиг баазанын быжыглаар, экижидер, чаа дериг-херекселдер-биле чеп-сеглээринге кончуг эки болур дээрзи билдингир.

Эмчилерге ажилдаарынга эпиг байдалды тургузуп база бүгү ажилдың шынарын, деңнелин бедидеринче хамык кичээнгейни угландырып ажилдап турар бис. Ажилдың деңнели чүдөн тургус-тунарыл дээрже, бирээде, кадык-шылын быжыглап турар болгаш ам төртүтүнер чаш ажы-төлге, ийде, ие болур херээжен чонга эмчилээринге, эмнениринге эпиг кылдыр ажилды чорудары. Чедер-четпес чүүлдеривис бар, ынчал-за-даа эмнелгениң чон аразында ат-алдарын, хүндүткелин көдүрер дээш ажилдар кылдынып турар. Эрткен 2012 чылда биске дээди эртемниг 9 аныяк эмчи келген. «Көдээ черлериниң сайзыралы» тус-

сумуларында 3 фельдшер-акушер пункттары, Мөрөнде амбулатория Нарында ниити практика эмнел-гии терапия болгаш дөрт педиатр участкалары, херээженер ко-мунитациязы, халдавырлыг аарыг-ның диш, карак, кулак база эмчилериниң, психиатр, нарко-лог кабинеттери ажылын чоруу-рун чонга дузаны чедирип турар.

Эмнелгеде 194 ажилдаан бар, оларның 14-ү — дээди темниг, 89-зу — ортумак эртем-ниг эмчилер. «РФ-тин кадык кам-галыг программа-биле кожуун-нелгезинде 20 млн. 236 муң ру-түннүг акшаландырышкыны» капитал септелге дооступ турар. Эмнелгениң ажил-чорудулга-чыгула херек дериг-херексел-диг база реаномобиль автомаши-на 75 чыл ою таварыштыр берген езулуг белек.

Байырлал таварыштыр эмчилерни чалап, чурттагыч кадыын шинчилерин Кадык кам-галал яамызы-биле дугуржулганы ка-бис. Республиканың 1 дугаар эмнелгезинин база хоорайның клиниказының бедик мергендер дуржулгалыг эмчилери сентя-брь 9-тан 13-ке чедир кожуунуң а-разында барып, чурттагыч ка-дык камгалал эмчилери шинчил-гезин эрттирер.

Юбилейни бедик деңгээлде тирер сорулгалар аразында эмчи дузазын чедирер ажил-даа кирген. Диспансеризация-ны бирги шинчилгезин эрткен со-он ханы эмнээшкн алыр кижилер тодараттынар. Кожуунуң бичии уругларның аразында спорт, санаторийлерге кадык-шылын быжыглап эмненир уруг-лар билдинер. Рентген болгаш аппараттар чугула херек, кадык камгалал сайыды Эрес-оолович Донгак белек кылдыр 1 млн. рубль өртектиг аппаратты чагыттырып каа-к кожуунуң эмнелгезинге маани-тирери бо удаада чогумчалык пирлеттинер дээрзинге бүрү-дү бар. Ынчангаш Эрзинниң кадык камгалал сумузунга төртүтүнгөн бол, бүгү кожуунуң төп эмнелгениң чыл байырлалыга кижилер киржилгези дыка улуг бооп турары чоннуң бедик көдүрүлүшү көргүскени ол. Эмнелгениң амыдыралыга канчаар-даа аажок кадык, кадык камгалалыга чон черни ээлээн төлөпиглерни са-гыш болдунмас. Оларның аразында эмнелге шугумунуң хоочуннар Кыргыс Ойдунович Ламажар Тываның алдарлыг эмчилери ман Имажапович Калдар-оол база Бөмбүрүк Ижиевна Эрзин чайгыс чер-чурттуглары кезе-ри улуг чоргаарал-биле сактып чоруу.

Кадык хамаатыларлыг бол-гон — күрүнениң чедишкени. Келир салгалдарның кадык-шылын чоруу бөгүн бистерниң кадык-шы-выстан дорт хамааржыр. Ынча-ла бодувус кадыкшылы камна-ла, чараш чүүлдерни бодарадыр ул-луг бис. Чаш кижиниң амыды-ралының баштайгы өргээзи боор Эр-зин кожуунуң эмнелгезинге 75 дургузунда чеже ажы-төл че-черге бодаравады дээр. Олар-ның аразында черивистиң са-чааныг оолдар, кыстары ко-мунитациязы, кадыкшылы дээш харысалгалыг эмчи мерген-дер чедип алганнар. Чаагайжы-чаарттыг эмнелгеге олар айыр-ланчыг байдалга чыгып төр-төзүн өөндө келген дег өөрү-дү чугаажок.

Чаяна ЧЫН

Чуруктарны эмнел-гии архивинден

Эрзин кожуун эмнелгезинин амгы коллективи.

болгай. Суму, кожуун удуртулгазы, бүгү албан черлери эрткен 100 чыл ишинде чурттуң сайзыралыга үлүүн кириген алдар-аттыг күш-ажылдың маадырларын аныяк-өскенге таныштырар ажилдарны чорударын Тываның Баштыңы онзалап айыткан.

Ук айтылалды үндезилээш, Эр-зин кожуун чагыргазы тус черниң төп эмнелгезинин тургустунганын-дан бээр 75 чыл оюн онзагай кыл-дыр эрттирерин шиитпирлеп, бе-

көрүп чорааш, эмчилерге, эмнел-геге эки чүлдү чедирексээр бодал кижилер бүрүзүңе бар дээрзи даап бодаашкын-даа эвес. Тус черниң чонундан аңгыда, республиканың яны-бүрү кожууннарында база Кызыл хоорайда чурттал турар-даа болза, Эрзинге төртүтүнгөн болгаш ооң эмнелгезинин дузазын ал чо-раан кижилер бо байырлалды онзагай кылдыр эрттиреринге бот-тарының санал-оналын илереткен-нер. Ынчангаш чонга эмчи дузазын

чизи Артыш Саттан юбилейге белеткел ажилдарының дугайында сонургадым:

— Эмнелгениң мугур харлаан юбилейинде чүгле бистин коллек-тив эвес, бүдүн кожуунуң демниг белеткенип турарын көөрге, өөрүн-чүг-дүр. Эрзин кожуун чагыргазы-ның болгаш сумулар удуртулга-ларының организастыг хөдөлүп, улуг байырлалды бедик деңгелге эрттирер дээш ажилдап турарын демдеглэйн. Эмнелгевис чүгле

кай сорулгалыг программа езугаар аныяк эмчилерниң ажилдап кел-гени Эрзин кожуунга улуг чедишкн болган дээрзи чугаажок. Оларның аразында хирургтар Орлан Леони-дович биле Виктория Викторовна Бады-Хөөнүн өг-бүлөзи, Орлан Васильевич Ондар, фтизиатр эмчи Айслу Владимировна Ондар, сто-матолог, ниити практика эмчизи дээш, өске-даа тускай эртемниглер бар. Бо үеде кожуун эмнелгезинде Бай-Даг, Булуң-Бажы база Качык

АРХИВТЕН УШТА БИЖИЛГЕ

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИНГЕ КОЛ ДЕТКИКЧИЛЕР

Кыргыз Ойдулов Ойдулович — Эрзин эмнелгезининг
фельдшерлерининг бирээси.

Октаевич Даваа — 1940 чылдар үзүндө Бай-Дагнын
фельдшери турган.

Имажапович Калгар-оол — ТР-ниң алдарлыг эмчиси.

* 1928-1940 чылдарда Тывага кадык камгалал адырын Тыва Арат Республиканың культура херектерининг яамызы харылап турган. ТАР-ның Дээди Хуралының 1941 чылдың июнь 25-те хүлээп алдынганы Конституциясының 32-ги чүүлүн барымдаалап, ТАР-ның кадык камгалал яамызы тургустунган. Тыва автономнуг областың ажилчин депутаттар сессиясының 1944 чылдың ноябрь 17-де хүлээп алган шийтири езугаар кадык камгалал яамызын областың күөскөчү комитетининг кадык камгалал килдизи кылдыр эде кылган.

* 1938 чылдан 1941 чылга чедир Эрзиннинг Тес-Хемге хамааржып турганы-биле девискээр талазы улуг-даа бол, чурттакчы чоннуң саны эвээш кожуунуң кадык камгалал айтырыгларын ТАР-ның кадык камгалал яамызы болгаш Самагалтайның удуртулгазы шийтирлеп турган. Кожуунга чоннуң амыдырал байдалының деңгелин бедидер сорулга-биле бирги ээлчегде эмнелге чери Эрзин сумузунуң Титов кудумчузунда 9 дугаар бажыңга ажыттыңан. Аарыг улусту фельдшерлер Заякова (Бегзи) Федосия Федоровна, Алдын-кыс Парчын эмнеп, божуур иелерни хүлээп ап турган.

* 1941 чылдың март 12-де Тыва Арат Республиканың Президиумунуң доктаатканы 19 дугаар шийтири езугаар Эрзинни бот-тускайлаң кожуун кылдыр аңгылаан. Чаа тургустунган эмнелгениң эргелекчизинге эш Шомбун томуйлаткан. 1942 чылда Сарыг-Булуң хоорайның (амгы Эрзин суур) кижжи эмнелгезинге фельдшер Сагаякова, Нарын алдын уургайыңга эмнелгезинге Городишер олар эргелекчилер бооп ажылдап турганнар. Ол-ла чылын 5 айның 29-та ТАР-ның кадык камгалал яамызының үлелгези езугаар Нарын алдын уургайыңга эмнелгезининг эргелекчизинге чаа дооскан фельдшерлер эш Пушкованы база ооң дузалакчызынга эш Юшкованы чоруткан.

* 1942 чылдың 6 айның 2-де Эрзин кожуунуң төвү нге эмчи сестразы кылдыр Божкону, суму эмнелгелеринче Севилбааны база Серенмааны ТАР-ның кадык камгалал сайыды Лопсаннаар чоруткан.

* 1943 чылдың июль 3-те ТАР-ның кадык камгалал яамызының сайыды Серекейнинг 70 дугаар дужаалы езугаар Эрзин эмнелгезининг фельдшери Сагаякованы Мөңгүн-Тайга кожуунче шилчидиптерге, Качык сумузунуң фельдшери Ламажап Ойдулович Кыргызты ол-ла чылдың июль 5-тен эгелеп, Эрзин төп эмнелгезининг эргелекчизинге томуйлаан.

* Кыргыз Ламажап бодунуң ажил-ижинге кызымак чоруун көргүзүп, дараазында чылдарда Эрзин кожуунуң кадык-камгалал килдизининг эргелекчизинге чедир депшип ажылдаан.

* 1945 чылда кожуунуң мал-чер ажил эштежилгелерининг күжү-биле эмнелгениң улуг тудуун эгелээш, 1947 чылда ажылгалга кирип, 12 оруннуг чыдар эмнелгени ажыткан (Титовтуң 11 дугаар бажың). 11 ажилчиннар эмнелгениң хуу ажил-агыйын тудуп, мал-маганны, ажаап-азырап, чон ортузунга санитар-чырыдышкынныг ажилдарны, тарылгаларны, боттук дузаны чедирип, чалалгаларже аъттыг, чадаг чоруп турганнар.

* Эрзин кожуунуң төп эмнелгези тургустунганындан бээр интернационалистичи коллективтин «одаа» чораан. 1960 чылга чедир эмнелгени орус омак-сөөктүг эмчилер удуртуп турганнар.

* 1966-1967 чылдарда Клара Идамовна Танова, Раиса Көгжеевна Өлзей, Бөмбүрүк Ижиевна Эренчин, Сыдам-оол Санчиевич Норбу, Михаил Дамдынович Дирчин, Экин-оол Шырапович Сотпа, Кара-оол Шагжыевич Чамзырай, Роза Кыргысовна Ширшин, Наталья Васильевна Хорлуу болгаш өскелер-даа дээди эртемни чедип алгаш, төрөөн кожуунуң чонунуң, ажи-төлдүң кадыгы дээш эмчининг чымыштыг ажилды кылып чорааннар. Олар хөй кезии хүндүлүг дыштанылгаже үнүгөже аныяк салгалды деткип, боттарының билиин харам чокка дамчыдып чорааш, чазактын шаңнал-макталдарыңа төлөпиг болганнар. Эмчилернинг чөлөңгиижи, улуг дузалакчылары, хөй чылдарда үрө-түңнелдиг ажылдап келген фельдшерлер, эмчи сестралары, санитаркалар Ооржак Амыр-Ашакович Херлиг-оол, Полина Ивановна Тырышкина, Тамара Чылбаковна Чайзат, Татьяна Лопсановна Аракчаа, Тамара Сесеновна Бойдун, Сайдай Ондаровна Чамзырай, Елена Тармаевна Саар, Тамара Артемовна Дечитмаа, Өшкү-Саар Дүмбекеевна Андаа, Александра Петровна Головачева, Екатерина Шиметовна Дамба-Хуурак, Анчымаа Александровна Сандыкчап, Лидия Ооржаковна Донгак, Алдын-кыс Бадыргыевна Бадарчы, Олуя Ликсоевна Лопсан, Антонина Николаевна Самдан (Никифорова), Раиса Бөөвеевна Чалдыг, Мария Комбуевна Биликти, Екатерина Кыргысовна Яндаа, Майя Алдын-ооловна Чамзы, Тамара Черлик-ооловна Долдай, Хандаа Шоюнзуновна Кезигет, Агай Сереновна Хайбы болгаш өске-даа хоочуннарывысты адап демдеглевес арга чок. Оларның кылган буянныг ажил-ижи, чырык арыннары сеткилдерни кезээ шагда чылыдып чоруур.

* Орлан Эрес-оолович Донгак — ТР-ниң кадык камгалал сайыды;

* Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей — ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды;

* Шолбан Идамчапович Кыргыс — ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизининг) депутады;

* Алиса Алексеевна Шимит — Россияның Тывада кадык камгалалының хайгаарал төвү нүң даргазы;

* Байырмаа Лагбучаковна — ТР-ниң МИАТ-тың директору;

* Вероника Самбуевна Кыргыс — республиканың 1 дугаар божудулга бажыңының кол эмчизи;

* Шолбан Ховалыгович Хопуя — республиканың ие-чаш төвүнүң кол эмчизи;

* Андрей Бадарчиевич Көк — «Енисей М-54» автооруктуң Тывада участогунуң даргазы;

* Сергей Васильевич Уюсов — «Восток» КХН-ниң директору;

* Геннадий Дамдынович Куулар — ТР-ниң Чазааның эргелел удуртукчузу;

* Динара Алдын-ооловна Ховалыг — катастрофалар медициназының девискээр төвүнүң кол эмчизи;

* Эртине-Байыр Романович Бадарчы — хууда сайгарлыкчы;

* Роберт Дермеевич Доржу — хууда сайгарлыкчы;

* Валерий Самбылдаевич Ховалыг — № 1 республика эмнелгезининг кол эмчизи;

* Орлан Николаевич Суван-оол — республиканың аарыгларны баш удур болдурбас хемчеглер чорудар төптүң кол эмчизи;

* Вячеслав Товариштаевич Ховалыг — Кызылдың хоорай поликлиниказының кол эмчизи;

* Оолак Данович Монгуш — республиканың уруглар эмнелгезининг кол эмчизи;

* Мерген Михайлович Кызыл-оол — туберкулез диспансерининг кол эмчизи;

* Роман Кызыл-оолович Шинин — Эрзин кожуунуң чагырга даргазы;

* Андрей Иванович Чымба — «Тыва» КТРК-ниң директору;

* Инна Мамбий-ооловна Дамба-Хуурак — «Шын» солунуң кол редактору;

* Аяна Самыяевна Монгуш — Тываның күрүнениң национал оркестрининг удуртукчузу;

Эрзин кожуунуң сумуларының чагырга даргалары —

* Майя Алдын-ооловна Чамзы;

* Оксана Ховалыговна Баадыр, Анатолий Кыргысович Доржу;

* Чулунбатор Нимаевич Дакаа;

* Роза Кыргысовна Шагдыр;

* Анаймаа Маңган-ооловна Сат — культура эргелегининг даргазы;

* Нина Чоодуевна Дагжы — кожуунуң чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчысы;

ХҮРЕШТИ УЛАМ САЙЗЫРАДЫР ДЭЭШ...

Хүреш маргылдаазын тыва чон шаг-төөгүдөн бээр кончуг со-нуургаар, бодунуң мөгези дээш аарыыр, хей-аът кириер чораан. Мөгелерниң хартыга дег кашпа-гайы, тура-соруктуу, шылап-тур-базы, арга-мергежилдин, чүгле күш-биле эвес, а харын аңгы-аңгы аргаларны ажыглап, угаанның хөдөлип, удурланыкчызын кажар арга-биле ажып эртип турары тыва тоолдарда безин хөйү-биле илереп турар. Чамдык тоолдарның кол черин мөгелерниң хүрежи, аът ча-рыжы, ча адары ээлеп турар. Моон алгаш көөрге, хүреш тыва чоннуң амыдыралына тоол дег узун бооп, чүс-чүс чылдар ажылдыр биске чедип келгени ол. Өскээр чугаа-лаарга, бурунгу мөге өгбелеривис боттарының сүр-күжүн адаанның мөөрейлерге көргүзүп чораанын-дан бээр хүреш үе-шаг айы-биле чаартынып, амгы үеде Тываның эң шилиндек, шыырак мөгезин иле-редир мөөрей, тайбың оюн-тоглаа бооп доктааган.

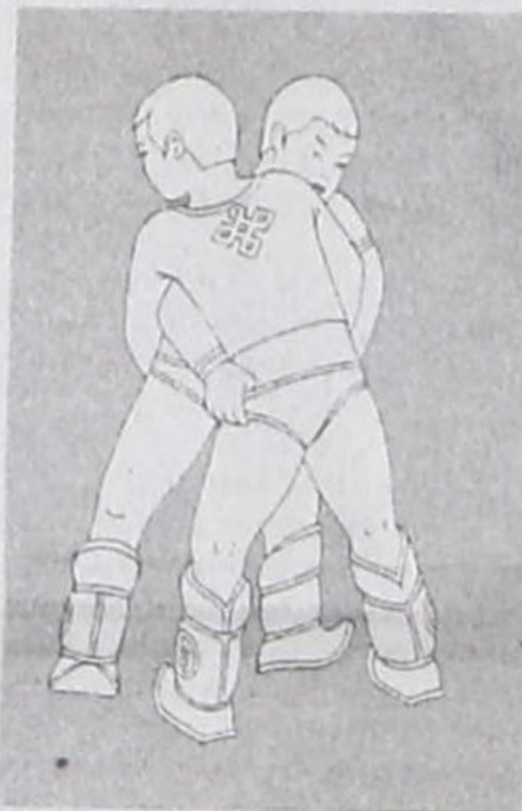
Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле яамы, Тыва Республиканың национал тыва хүреш федерациязы тыва хүрешти сайзырадыр дээш дээштиг хемчеглерни ап турар. Мурнуку чылдарда «Тыва Рес-публикага национал хүрешти сай-зырадыры» деп тускай сорулгалыг республика программаның безин хүлээп ап турган. Ук программа езуугаар тыва хүрешти уруглар сад-тарына, школаларга өөредириниң программаның ажылдап кылыры-нын, хүрешти боду өөрениринге эптиг, аргалар көргүскен база хү-рештиң дүрүмнерин, маргылдаа-лар эрттиреринге сүмелер бижээн номнарны үндүрериниң дугайында болгаш өске-даа чугула айтырыг-ларны шиитпирлеп келген. Ол ай-тырыгларның хөй кезин амыды-ралда боттанып турар. Ооң көскү херечизи — 2007 чылдың октябрь 1-де спорттун национал хевирле-риниң талазы-биле республиканың уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазын ажытканы-дыр. Школаның тренер-башкылары ко-жуун бүрүзүнде кызымак ажылдап турарындан ажылының түңнели би-чии оолдар аразында эртип турар тыва хүреш маргылдааларындан көстүп турар.

Июнь 1 — Уруглар камгалалы-нын хүнүнде 5-тен 16 хар чедир бичии оолдар аразында доктаамал эртип турар тыва хүреш маргыл-дааларына 1000 ажыг өзүп оор мөгелерниң киржи турарына хүрешке сонуургалдылар, аа-рыкчылар, хоочун мөгелер, тре-нер-башкылар бедик үнелелди бе-рип турар. Өзүп оор оолдарның хүрешке сонуургалын көдүрер, оларның ортузунга тыва хүрешти улам сайзырадыр сорулга-биле сентябрь 7-де Кызыл хоорай-нын хүнүнде тураскаадып, Тыва Республиканың национал тыва хү-реш федерациязының (даргазы А. П. Дамба-Хуурак) эгелекчи са-налы-биле Тыва Республиканың Спорт база аныяктар херектери-ниң талазы-биле яамызы «Хүреш» стадионунга тыва хүрешке бичии оолдарның назы-хар айы-биле (1997-2008 чылдарда төрүттүнген) алды бөлүктөргө республика чергелиг маргылдааны бир дугаар организастан эрттирген.

Бо маргылдаага Мөңгүн-Тайга,

Өвүр, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Би-Хем, Кызыл, Тес-Хем, Эрзин, Бай-Тайга, Каа-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл кожууннарда база Кызыл хоорайдан ниитизи-биле 427 бичии мөгелер киришкен. Маргылдааны оолдарын хүрештирип келген ада-иелер, акы-угбалары, чоок төрелдери болгаш аарыкчылар улуг сонуургал-биле көргөн.

2007-2008 чылдарда төрүттүнген 5-6 харлыг оолдар аразында 36 мөге бодунуң күжүн шенээн. Маргылдааның киржик-чилери эң бичии мөгелерниң безин белеткели, девири чылдан чылче экижи, хүрештиң дүрүм-нерин сагып билир, мөге салык-чыларын дыңнаар апарганын хү-рештиң аарыкчылары демдегеп турар. Бичии мөгелерниң хүрежин көөрге дыка-ла чаптанчыг, чам-дыктары октадылгаш, ыглаптар-лары-даа бар, чамдыктары улуг мөгелер өттүнкүсээр, октап алгаш,

чоргаар баскылаар, аарыкчыларже көргүлээр-даа. Оларның аразында, шынап-ла, чараш девири оолдар-ның саны көвүдөп турары — ача-ларының, акыларының эки белет-кеп турарының херечизи.

Оолдуг болган ада кижжи бүрүзү оглу мөге болурун күзээр, оолдун доюнга келген чоок төрелдери-даа ат-сурагыл мөге болурун иерзеп чугаалаар болгай. Ынчангаш ада-иелер оолдарын күзелди-биле хүреш маргылдааларында кириш-тирип турар. Ол ышкыш 5-6 харлыг оолдар аразында тыва хүреш мар-гылдааларын уруглар садтарында база эрттирип турарындан олар-ның хүрешке сонуургалы улгадып турарын демдеглээр апаар.

Бо бөлүккө Бай-Тайга кожуун-нун өзүп оор мөгези Дидим-оол Даржаа артык күштүүн көргүскеш, шүүлген. Чаа-Хөлдү төлээп кел-ген Начын Шактар үжүүрлешкен. Улуг-Хемниң мөгелери Дамирлан Мижит, Дахыт-оол Түлүш үшкү-дөрткү черлерни алганнар.

2005-2006 чылдарда төрүттүнген 7-8 харлыг оол-дар аразында 50 мөге хүрешкен. Школа назыны чеде берген, 1-2 класс оолдарның хүрежи садик на-зылыг оолдардан ылгалып турар болбайн аан. Бо бөлүктүн оолдары база-ла чараш хүрешти көргүзүп, ава-ачаларын, төрелдерин өөртүп турган. Каш салыгының соонда күштүглер илереп, түңнел салыгга Сүт-Хөлдүн мөгези Айрат Ооржак биле Улуг-Хемниң мөгези Темучин Мижит маргылдааның чемпиону ат дээш хүрешкен. Маңаа Ай-рат Ооржак тирилгеже чүткүлүн көргүскеш, бирги черни ээлээн.

Үшкү-дөрткү черлерни Чаа-Хөлдүн мөгези Эзим-оол Шойдан база Би-Хемниң мөгези Оттук-оол Он-дар алганнар.

Маргылдаага бир дугаар ки-ришкеш, октадыпкан оолдар унда-равас болза эки. «Мөгениң майыы кадырык» деп өгбелеривистиң өттүр чугаалап каан үлегер домаан бодап, бөгүн октадыпканының чылдагаанын илередип, эки белет-кенгеш, дараазында бир мөгени октааин, оон ийини деп сорулганы бодунуң мурнунга салыры чугула.

2003-2004 чылдарда төрүттүнген 9-10 харлыг оолдар аразында 88 мөге кым черле кымыл дээш хү-решкен. Бо бөлүккө хөй мөгелер хүрешкенинден салгы бүрүзү со-лун болган. Оолдарның чоок ки-жилери, тренер-башкылары сагыш аарып, арга-сүмезин берип турган. Ынчалза-даа ол хүн Тес-Хемниң мөгези Чичим Хураган кымга-даа октаптайн, шүглүп үнген. Чөөн-Хемчиктиң мөгези Аяндай Ондар үжүүрлешкен. Үшкү-дөрткү че-рлерни Кызыл кожуунуң мөгези Батый-Хаан Тойбухаа база Кызыл хоорайның мөгези Даңгырак Чи-мит-Доржу олар ээлээн.

2001-2002 чылдарда төрүттүнген 11-12 харлыг оолдар аразында 80 мөгелер тирилгеже кордакчылар болган. Оолдарның назы-хары ул-гаткан тудум, тыва хүрештиң ар-галарын билири, хүрежири улуг мөгелерге дөмөйлежи, улам со-лун апаарын хүрешке сонуур-галдылар эки билир. Ынчангаш бо бөлүккө мөгелерниң хүрежи база онзагай болган. Өзүп оор шыырак дээр мөгелерниң аразы-дан Эрзинниң мөгези Сорукутүг Ка-лин-оол тура-соруктуун көргүскеш, шүглүп үнген. Ак-Довурак хоо-райның мөгези Лопсан Хомушуку үжүүрлешкен. Эрзинниң мөгези Баазаң-Доржу Сандак база Кызыл хоорайның мөгези Түмен Куулар үшкү-дөрткү шаңналдыг черлерге төлөптиг болган.

1999-2000 чылдарда төрүттүнген 13-14 харлыг оолдар аразында 68 мөге хүрешкен. Бо бөлүктүн мөгелери, черле ынчаш элээди оолдарның хүрежин көөрге дүрген, аваангыр, чамдыктары ар-ганы карак чивеш аразында кы-лыры-биле солун, көрүштүг. 68 мөгениң аразындан Өвүрнүн мөгелери Денис Седивес база Тиг-ран Ховалыг кымга-даа октаптайн, түңнел салыгга чемпион ат дээш хүрешкенер. Бо удаада Денис Седивес эжин октааш, шүүлген. Бай-Тайганың мөгези Мерген Бурундукай база Ак-Довурак хоорай-ның мөгези Кежик Монгуш үшкү-дөрткү черлерни алган.

1997-1998 чылдарда төрүттүнген 15-16 харлыг оолдар аразында 106 мөгелер хүрежи, ачыр-дачыр тудушкан. Элээди апарган оолдар-ның бөлүүнү эң хөй мөгелер хү-решкеш, маргылдааны улам солун болдурган. Бо бөлүккө хүрешкен оолдар аразында 2 метр чыгыы бедик дурт-сынныг, улуг-шыырак мага-боттук, күш-дамыр талазы-биле эки белеткелиг оолдар эвээш эвес болган. Олар чоокку үеде улуг улус аразында хүрежи эгелей бээр, ке-лир үеде бо оолдарның аразындан Арзылаң, Начын мөгелер үнүп, аты-сывы чүгле Тывага эвес, Россияга динирип эгелээр дээрзинге бүзүрел улуг. Маргылдааның деңнели бедик, республика чергелиг болганда, кым кымга-даа дүжүп бээр бодаваан,

ынчангаш кижжи бүрүзү тирилгеже чүткүлүн көргүзүп турган.

15-16 харлыг элээди оолдар-ның бөлүүнү 106 мөгениң аразы-дан Улуг-Хемниң мөгези Сүбедей Шойдук кымга-даа октаптайн шы-ларааш, маргылдааның чемпиону болган. Тес-Хемниң мөгези Чимит Чамзы үжүүрлешкен. Каа-Хем ко-жуунуң мөгези Ай-Даш Даңзы-Бе-лек база Кызыл хоорайның мөгези Байыр Ондар үшкү-дөрткү черлерни ал, шаңнадып мактаткан.

Тыва улустун бурунгу тоолдар-рында эр кижиниң ажып эртер бер-гелери бо-ла таваржыр. Эр кижжи бодунуң оруунга таварышкан бер-гени ажып эртпес чүве болза, күзеп чораан күзели боттанмас болгаш алдар-ады баксыраар, маадыр шин-чизин оскунар. Ынчангаш октадып-каш, ыглай кааптар, ундарал-мунга-рай бээр бичии оолдар тура-соруун, чүткүлдүн көргүзөр болза эки.

Маргылдааның тирилчилеринге өртөктиг белектерни, акша шаңнал-дарын база дипломнарны, медаль-дарны маргылдааның деткиччилери — Республиканың уруглар бажычы-нын, Өг-бүлө болгаш уруглар херек-териниң талазы-биле агентилели-ниң, Кызыл хоорайның мэриязының өөредилге департаментизиниң, Кы-зыл хоорайның школа-интерна-дының база Тыва Республиканың национал тыва хүреш федерациязы-ның төлээлери тыыскан.

Мындыг маргылдааларны би-чии оолдар аразында удаа-дараа эрттирип турар болза, оларга улуг салдарлыг, өөредилгиг, кижизи-дикчи утка-шынарлыг бооп, кадык амыдыралды суртаалдаарына, эр кижиниң сүлдө-сүзүүн бедидеринге, тыва аныяк-өскениң мага-бот бол-гаш мөзү-бүдүш сайзыралына ажыктыг бооп, чугула черни ээлээр. Мөге болуксаар бичии оолдарның арга-дуржулгазы улгадыр, тура-со-руу, хей-аады көдүрлүр, келир үеде олардан төлөптиг, бурунгаар чүткүлдүг, езулуг эрлер өзүп үнер. Олар тыва хүрешти хүрежи эге-лээш, чоорту республикада сайзырап турар хүрештиң аңгы-аңгы хевир-лери — хостуг хүрешче, дзюдоже, суможе, самбоже шилчип, Россия, делегей чергелиг улуг маргылдаа-ларга шыларал, бедик спортчу че-дишкенин чедип алгаш, төрөөн Тывазын алдаржыдып болурлар.

Ада-иелер, тренер-башкылар Тыва Республиканың Эр кижиниң ат-алдарының кодекизинде: «Сен бу-рунгу чаагай сеткилдиг чоннуң сал-галы сен, бодунуң чонунуң чаңчыл-дарын, культуразын болгаш төөгүзүн өөрөн, ол билиглер сээң сагыш-сет-килчини быжыглаар, сүлдени бедидер, берге үелерде күштү не-мээр, бодунуң угаан-медерелини болгаш күш-дамырыңны доктаамал сайзырат, кадыкшылды дадыктырар болгаш быжыктырар херек, хору-лыг чаңчылдарга алыспа, бодунуң өндүр, улуг өгбелеринге төлөптиг бооп, чоргаар болгаш шынчы, күш-түг болгаш чаагай сеткилдиг, дуза кадарыңа кезээде белен бол, би-чиилерни хумагала база камгала, улугларны, ылаңгыя сеңээ амыды-ралды чаяаган ада-иенни хүндүлөп база дыңнал чор, өгбелерниң чагыын дээди даңгырак кылдыр хүлээп ал, алыс шынны шингээди ал» — дээр сөстөрү оолдарына, ылаңгыя хүре-жи эгелээр, ат-алдарлыг, шыырак мөге болуксаан оолдарга угаадып, тайылбырлаары чугула.

Адыгжы СААЯ.

МИХАИЛ — чемпион

Е. Коровин.

Сентябрь 6-ринде Сүбедей ордузунга инт-налчы дайынч-ный Коровинни адынга тураскаа-бириниң бирги дзюдо маргылда-эр база 36 мөгелер аразы-н эрткен.

Маргылдааның хүнүнде, сентябрь 6 хоорайдан Россия чер-кекчи Юрий Шлак семинарны эрттирип, сөөлгү болган маргы-шииткелдер талазы-би-өскерилгелеринге хам-тодаргай тайылбырлар Тываның Чазааны-нын оралакчызы А. Хуурак республикада сайзыралының дугайы доктаап, спортчуларга чалыг байдалдарны-биле татамини садар деп демдеглээн.

Маргылдааның й хүнүнде 60, 66, 73 к-лиг мөгелер аразы-н көрүкчүлерге улуг со-оттурган. Чүге дизе-лерде мөгелерниң саны оларның аразында шы-спортчулар база бар. 6-зилиг мөгелер аразында дээш чидиг оюннарны Т-Тываның мөгелери Миха-оол биле Тываның күрү-ситединиң күш-культу-спорт факультетиниң с-Темир Монгуш хүрешке-хаил эжин октааш, би-бүзүрелди-биле чаала-Бо деңзиге бешки че-хоорайның студентизи-Монгуш алгаш, Россия-чери дээш маргылдаага-эргени алган.

66 кил деңзилиг мөг-зынга ТКУ-нун студент-ний Кунчу үшкү черни-— тыва спортчуларның-чедишкени.

Сибирь федералдыг-нун бо улуг маргылдаа-рятия, Красноярск, Алт-Кемерово, Новосибирск-Иркутск областары, Д-Тыва Республиканың-командалары киришке-налдыг черлерни да-регионнар алган: бирги-Красноярск край, ийги-Кемерово облазы, үш-— Новосибирск облазы.

Алексей ЧАМБ
Кызыл хоорай.

Сергей Пюрбюнуң 100 харлаанынга

АРЫН-НУУР ДЭЭШ ХОРУГДАТКАН ХОСТАЛГАНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ

чок бердингенин илередип алган ырлаан.

Ынчалза-даа хараадан-чыг чүве, үстүнде дем-деглээнвис шүлүктөрү – тыва литератураның байдалын Совет Россияга тоталитарлыг ужура чагырткан айтышкынарны езугаар 1947-1948 чылдарда хынап келген ССРЭ-ниң Совет Чогаалчылар эвилелиниң бригадасы буржуаз националист ажил-чорудулганың үндезин барымдаа кылдыр авторнуң бодунга удур ажыглаан. Ук бригаданың кежигүннери Никодим Гильярд биле Михаил Скуратов олар нүгүлдөп:

«...Тыва литературада ажы-биле чоруп турар буржуаз-националист хөөннер үе болгаш девискээрден дашкаар турар чүмө географтыг болгаш этнографтыг тайылбырлаашкынар-биле шыптынып, чажыртынып алган турар болгаш чогаалдарның кол нуруузуңуң идея-политиктиг деңгели кедергей кудузуң көргүзүп турар. Шак ыңдыг четпестер Пюрбю болгаш Идам-Сүрүнүн чогаалдарында эң-не күштүү-биле илереттинген. Контрреволюстуг национализмниң тулаазыңче дүжүп кире берген ол улус чексинчиг чурум-сагылгазы-биле чөгенчиг амыдыралыңдан аңгыда, идея чок болгаш ужуртказы хоралыг, бужар шорбарлаашкынар-биле тыва литератураны чүдөредип, боттарының чогаалдыг-биле биске чүүл-дешпес идеологияны элээн каш чылдар дургузунда шургудуп кирип арга-шинектиг болганнар...» – деп бижээнер. Он тос арын долдур, оон-даа дора дорамылаашкын сөстөрүн ажыглап бижээн, чөптүг шыңга дүүшпес сойгалаашкынар-биле чергелештир күрүнениң айыыл чок черинче акт тургузуп киригеннер.

Оң түңнелинде ССРЭ-ниң Совет Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнден үндүрген, Москвага өөредилге номнарын чогаадып кылыр бригаданың кежигүнү болуп ажылдап турган Пюрбюну апрель айның эгезинде Тывага дедир кыйгырткан, 1948 чылдың апрель 16-да тудуп хоругдаан.

Адыг-Түлүш Бакыстай олгу Пюрбю 1913 чылдың 9 айның 7 хүнүнде Таңды Тывазының Бээзи кожуунунда Түлүштер сумузуңуң (амгы Улуг-Хем кожуунуң Эжым сумузуңуң) Одуруг-Аксы деп черге төрүттүнген. Ачазы тос харлыг олгун бижик-билиге өөредирин күзүзш, Эжым хүрээзинге кирип каан. Пюрбю хүрээге хуурактап турар үезинде оң эртем-билиг-биле эге баштайгы таныжылгазының, дылдарга со-нуургалының таваа салдынып эгелзэн.

Уш хире чыл эрткенде, олгун Бакыстай ашак ырак төрели болур адыг-түлүштерин баштың чораан Сонам чагырыкчының уруу Хандыжап, күдзэзи Кыргыс Чамзы-Мээрэн оларның аалыңга тургузуп каан. Кыргыс Чамзы, оң кадайы болгаш уруглары шупту моол бижикти билир, ол үениң шаа-биле шору депшилгелиг өг-бүлө чораан. Ол аалдың уруглары-биле ээлчеп мал-маган кадаржып,

аар-саар ажылдарны эмегеп кылып чораш, бир чыл иштинде моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган.

Оон аңгыда Пюрбю 9 харлыг турда, авазы чок болу берген соонда, Би-Хемде орустар аразыңа чурттап чораан ачазының төрөлдөриниң аалдарыңа удаа-дараа чедип, аралажып чораан. Аңаа ол орус оолдар-биле кады ойнап, харылзажып турганының ачызы-биле шору орустап чугаалажыр апарган.

Дараазында 1926 чылда Пюрбю Кызылга бир дугаар тыва школага киргеш, сан, география-таалазы-биле эге билиг-лериңиң ап, тывалап бижиринге таарыштырган орус алфавитти өөренип, орус дылды шынгаздып ап, ийи чылдың иштинде ыңчаардагы деңгел-биле оранчок эртем-билиг эржигеш болу берген.

«1928 чыл мээң оон сонгааргы амыдыралым оруун үзе шиитпирлээн – деп, чогаалчы долчу сактышкынынга бижээн. —Ол чылын мени Ленинградче өөредип чоруткан. Ленинград меңээ чүмө эртем-билиг чедип алырымга дузалаан эвес, мээң чогаалчы оруумну тып берген».

Пюрбю Ленинградка Соңу чүк чоннарының институтуңуң соңу чүк факультетинге болгаш Ленинградтың Еникудзе аттыг чөөн чүк институтуңуң чанында «Советтик чөөн чүктүг биче буурай улустарының курстары» деп өөредилге чериниң педагогика салбырыңа өөренип тургаш, орус литературага хандыкшаан.

Ленинградка өөренип турган чылдары Пюрбюге ниитилеп дугайында билиглер-биле кады литература болгаш уран чүүл дугайында тускай эге билиг-лериңиң берген. Ынчан орус улустуң улуг чогаалчызы А.С. Пушкинниң чогаалдарыңа хандыкшып эгелзээн, М.Ю. Лермонтовтуң килең долган күштүг уяралы болгаш совет үениң улуг шүлүкчүзү В.В. Маяковскийниң революстуг демиселдин диңмиди-биле хөөннежи аяннашкан чогаалдары Пушкинге улажып, салымныг тыва оолду онза доюлдурган. Ол үениң ачы-буянын сактып, шүлүкчү дараазында одуругларны бижээн:

Ленинград – ижиккеним өөм ышкаш,

Ленинград – доруктурган авам ышкаш,

Эртем-билиг өртемчейин танырының

Эге ужуун чажымда маа өөреник мен.

Чонга-хөйге аян тудуп, бараан болган

Чогаалымны Пушкин баштап, айтып берген.

Чечен сөстүң дүлгүрүн моон тыпкан болгаш,

Сеткилимден четтирдим деп сөглөп чор мен.

Орус литература-биле таныжып, ону шудургузу-биле шынгаздып ап тура, Пюрбю төрзэн дылыңа ие чериниң, улус-чонуң дугайында чогаал бижирин күзеп турган: «Пушкинниң чогаалдарың номчаан санымда-ла, олар меңээ чаа-чаа бодалдарны хайныктырып кээр. Оң кайгамчык чараш шүлүктөрүн тыва дылче очулдурза, ону тыва номчук-

чуга чедирзе деп күзээр турдум» деп шүлүкчүңүң сактышкыныңарыңдан номчуур бис.

1932 чылда чайын Ленинградтан ээп чанып келгеш, уран майык дилеп, дораан-на улустуң ырларын, тоолдарын, тывызыктарын, үлегер домактарын бижип, оларны амы-хуузуңда шинчилеп эгелзээн. Ындыг ажыл тура-сорукуур оолду тыва шүлүктүң тургузууңуң дугайында тодаргай түңнелдерге эккелген болгаш боттуг чогаалчы шенелделерни кылырын негээ.

Ол-ла чылдың күзүңүңде Пюрбю ТАР-ның Культур-ямызының өөредилге-методиктиг килдизиниң эргелекчизинге томуйлаткан, чаа тыва бижикти чонга өөредир херекке, өөредилге номнарын белеткээринге идепкейлиг кижип турган. 1932-1937 чылдарда Кызылга каттышкан школа азы өөредилге комбинаты дээр өөредилге албан чериниң башкы салбырыңа (дактырлап) төрзэн дыл башкызы болуп, 1938-1939 чылдарда Тываның ном үндүрер черинге, ТАРН ТК-га очулдурукчулап ажылдап чораан.

Пюрбю чогаал ажылы-биле ниити ажылдарын чергелештир кылып чораан. Ол 1941 чылда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң чанында уран чүүл комитетиниң даргазыңа томуйлаткан. 1942 чылда чаа тургустунган Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазыңа соңгуткан. Оң чингине кижилгези-биле театр-студия ажиттыңан; Тываның Чогаалчылар эвилели тургустунган болгаш бирги чечен чогаал альманагы «Революстуг херели» 1941 чылда үнүп эгелзэн.

1944 чылда Тыва Совет Эвилелиниң составыңа киргениниң соонда Пюрбю: «1944-1945 чылдарда Шагаан-Арыгның тыва школазыңа директорлап, 1945-1948 чылдарда Москва хоорайга тыва школаларның өөредилге номнарын белеткеп үндүрер авторлар бригаданың ажылдакчызы болуп турган мен» деп бот-намдарыңа демдеглээн.

1948-1954 чылдарны, чогаалчы ажыл-чорудулгазының чекетелиишиниң үезинде, хоругдал адаанга сталинчи лагерлерге эрттирген.

1954-1957 чылдарда хоругдал черинден чаа хосталып үнүп келген кижиниң кандыг-бир ажылга тургустунуп алырының бергезиниң ужуң чүмө чогаалчы ажыл-иш-биле амыдырап-чурттап чораан.

1957-1960 чылдарда Пюрбю Улусчу чогаалдыг бажыңын директорлап тура, ол узаныр-дарганнаар, ылаңгыя даш болгаш ыаш-биле чазаныр шеверлерни илередип тывар непередикчидеткичи ажыл-чорудулгазы-биле Тойбухаа, Черзи, Хуна, Маанчык болгаш оон-даа өске тергиндээн шеверлерниң аттарын республика болгаш бүгү чуртка делгередип ажиткан. Оларның көвей кезии, соонда барып, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери болуп, Тываның Чурукчулар эвилелин тургузар өззэн магадылаан.

Ол-ла чылдарда бот-ты-вы-ны-гы-р композиторларның чогаалчы

ажыл-ижин омакшыдып шуудадыр, оларның хөгжүм чогаалдарын суртаалдар талазы-биле ажылдар С.Б. Пюрбюнуң сагыш човангыр удуртулгазы, идепкейлиг кижилгези-биле чоруп турган. Элзэн хөй салым-чаяаны аныяктарны хөгжүм уран чүүлүңүң өөредилге черлеринче сургуулдадып чоруткан. Оларның тергиннери, соонда барып, профессионал композиторлар болган. Ол ышкаш аныяк-даа, хоочун-даа композиторларның хөгжүм чогаалдарының чындыларын белеткеп, чырыкче үндүрген. Ол үеде улустуң хөгжүм херекселдерин сергедир тоң чугула ажыл база Пюрбюнуң башталгазы-биле эгелзэш, улустуң хөгжүм херекселдериниң оркестрин тургускан.

1960-1969 чылдарда Пюрбю база катап чүмө чогаалчы ажыл-иш-биле амыдыралын холбай берген. Бо удаада, бирээде, чогаалчының кадыкшылының байдалы, ийде, 1959 ч. ноябрь 11-де ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүңе дагын хүлээп алганы-биле холбаштыр чогаалчы сорулгалар, сонгаарлаттынып турган планнар (шүлүктөрдөн аңгыда, ши, проза, очулга ажылдары) ыңдыг шиитпирни негей берген.

1969-1973 чылдарда Тываның хөгжүм-шии театрының чогаал кезээниң эргелекчизи болуп ажылдап чораан.

С. Пюрбюнуң чогаалчы оруу, оон бодунуң сеткил-сагыжы хамыктың мурнунда байлак лирикасында сиңиккен. Чогаалчының шүлүктөрүндө оон төрзэн чериниң, өгбелериниң болгаш бодунуң салым-хуузуңуң дугайында ханы боданышкынар элбээ-биле чуруттунган. 1940 чылдарда-ла чырык көргөн шүлүктөрүниң бирээзинге мынчаар бижээн:

Өгбелерим, төрөлдөрим кадын шыгжаан

Өскөн черим – Эжым деп бир хемчигеш бар...

...Өскөн хемим – Улуг-Хемниң адыры сен.

Өскүс олтуң – Улуг чоннуң санында мен.

Аян тудар ыраажы деп аттыг болдум.

А ырымга черим сени алгап тур мен.

(Эжым. 1945).

Пюрбюнуң хамааты, ынакшыл, пейзаж лирикасында илереттинген бодалдарның, күзөлдөргө, сеткилдөргө хөйү, тодазы, ары, чөптүг шыны-биле номчукчуңуң сагыжыңга артып калыр. Оларда тыва кижиниң чаа төөгүлүг байдалдарда сагыш-сеткилин өскөрилгелери, бүдүрүп турар ажыл-херектериниң чараш, чаагайы, оон ынакшылга бердингени, найыралга шыңгызы дээш, хөй-ле чүүлдер чуртуттунган.

Пюрбюнуң прозазы – «Күдерек дугайында чу-гаалар», «Дамдынай ашак», «Кадарны дугайында баллада», «Эргеппей дугайында тоожу», «Шынаппайның чугаазы» бөдүүн ажыл-ишчи тыва кижиниң иштики делегейин ханы илередип турар уяңгылыг сеткил дойлушкунуу-биле ылгалып турар.

Василий САЛЧАК,

чогаал шинчилекчизи,

ТГШИ-ниң эртем

архивиниң эргелекчизи.

(Уланчылыг).

Тыва культураның, уран чүүлүң хөгжүлдөзүңгө Пюрбюнуң кирип келген хуузу улуг.

Тыва чечен чогаалдың төөгүзүңче, ол уран баштайгы орук чилериниң бирээзи, чаар-ны шүлүкчү болуп кирген. Кайгамчык уян лириктиг кутери, шүлүгелдери, ши-болгаш тергин дээн аталары Тываның болгаш Тываның хөй националдыг турарларының өңчү шыгжа-ныча кирген.

Сергей Пюрбю (1913-1975) – Тываның улустуң чогаалчы (1973), 1930-1940 чылдарда тыва литератураның салып турар үеден бодунуң амыдыралы-таалазының сөөлгү хүнне-дедир тыва чоннуң хөй сүлдөзүн көдүреринге сагыш-сеткилин байы-тык салым-чаяанының бүгү-нүгүп келген.

Ынчалзажок бистиң угаан-бодалывыска, сагыш-тилекке С. Пюрбю бир дугаарында кадыг-берге алам-чолдуг шүлүкчү болуп чоруур. Таптыг-ла чо-гаалчы ажыл-чорудулгазының чекетелиишиниң үезинде харлыг шүлүкчү буржуаз-националист деп нүгүлдөттирип,

1948 ч. апрель 16-да кара-нычтатырган. 1954 ч. октябрь де хоругдал черинден хоста-п келзе-даа, чүмө 1994 чыл-меңзэн соонда, долузу-биле чыгыпкан. Тыва шүлүкчүңүң чымычолун чөптүг эвес шиитпирлээн частырыын хүлээп чүмө Россияның шүүгү чө-мө 46 чыл негеттинген.

Тыва чечен чогаалдың эзилемилеринден эң-не атай 1930-1940 чылдарда оон мурнунда тыва номчук-ча билдинмес турган делегей литературазының жанрларын шиитпирлээн. Аас чогаалының баш орус литератураның тургузулуңа даянган, «Чө-мө» (1939-1941) деп бирги тыва романы болгаш «Кызыл кош» (1942) деп бирги тыва балла-ны чогааткан. ТАР үезинде «Кызыл кош» (1943) болгаш «Тергениңиң ыры» (1944) деп ийи кутер чыындызын чырыкче чуртуттунган.

1947 чылда Совет Тывага Пюрбюнуң «Төрзэн черим» деп үш дугаар шүлүктөрүниң чыныгы парлаттыңан. Ада-өгбелериниң бурун чуртунуң, төрзэн чериниң овурун «Тывага», «Чүгүн-Тайга», «Хайыракан», «Сагаан-Арыг», «Эжым», «Кара-Чайла», «Төрзэн дылым» деп шүлүктөрүңгө кызыгаар

Кады төрзэннери, өөнүн ээзи, уругла